

ӘОЖ 347

А. Алтынбекқызы

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан Республикасы, Алматы қ.
E-mail: ormysh@mail.ru

Қазақстан Республикасында жеке меншікті мойындаудың және оның мемлекеттік жеке меншікпен теңдестірудің заңнамалық үрдісінің ерекшеліктері

Мақалада Қазақстан Республикасында жеке меншікті мойындаудың және оның мемлекеттік жеке меншікпен теңдестірудің заңнамалық үрдісінің ерекшеліктері қарастырылған. Қазақстан Республикасындағы меншік қатынастарын реттеуің даму тарихи кезеңдері көрсетілген, меншік қатынастарының негізгі даму бағыттары мен сипаты анықталған. Мемлекеттегі меншік қатынастарының дамуына әсер етуші факторлар сараланған.

Түйін сөздер: Қазақстан Республикасының Конституциясы, Қазақстан Республикасының Жер кодексі, жерге жеке меншік құқығы, жерге мемлекеттің меншік құқығы, жер телімі, жер телімінің иесі, мемлекет.

A.B. Altynbekkyzy

Features of the legislative process of recognition of private property in the Republic of Kazakhstan and its equality with the state property

Article provides information about features of the legislative process of recognition of private property in the Republic of Kazakhstan and its equality with the state property. Also the stages of property relations development in the Republic of Kazakhstan are considered and main characteristics and development directions of property relations are defined. Article also provide information about main factors influencing the property relations in the state.

Keywords: The Constitution of the Republic of Kazakhstan, the Land Code of the Republic of Kazakhstan, the right to private ownership of land, the right of state ownership of land, the land, the land owner, the state.

А. Алтынбекқызы

Особенности законодательного процесса признания частной собственности в Республике Казахстан и ее равенства с государственной собственностью

В статье рассмотрены особенности законодательного процесса признания частной собственности в Республике Казахстан и ее равенства с государственной собственностью. Так же рассматриваются этапы развития отношений собственности в Республике Казахстан, определены основные характеристики и направления развития отношений собственности и рассмотрены о основные факторы, влияющие на отношения собственности.

Ключевые слова: Конституция Республики Казахстан, Земельный кодекс Республики Казахстан, право частной собственности на землю, право государственной собственности на землю, земельный участок, собственник земельного участка, государство.

Қазақстандағы меншік қатынастарын реттеудің тарихи тамырлары бар. Қазақстанның табиғи-климаттық шарттары меншік қатынасы-

ның сипатын және негізгі даму бағыттарын айқындады. Н.Ә. Масановтың пайымдауынша, «Қазақстан аумағының 90%-ын құрайтын

абсолютті басымдық, жартылай шөл және шөлейт, дала аймақтарында шаруашылық басым саласы болып көшпелі мал шаруашылығы болып келді. Бұл шаруашылық түрі жергілікті тұрғылықты ортаға, табиғи-климаттық, орографиялық, ландшафты және басқа да шарттарға ең жоғары дәрежеде бейімделген» [1,64 б.].

Көшпелілердің жайылым жерлерін алатын аумақтар тұрғылықты ортаның ерекшеліктеріне қарай қыстау, жайлау, көктеу және күзеу деп бөлініп пайдаланылды [1,64 б.]. Көшпелі мал шаруашылығы жеке және қауымдық меншік нысандарының дамуына алып келді. «Көшпелі ортадағы материалды өндірістің барлық буындары мен элементтері біріккен еңбек нысандарының қажеттілігін, еңбек күштерін біріктіруді туғызды. Мұнда көшпелілер арасындағы кооперация тек өндірістік топтар және қауымдық құрылымдар деңгейінде ғана болды» [1,126 б.].

Осылайша, көшпелілердің қауымдастықтары – бұл тікелей өндірушілердің еңбек пен өмір сүрудің ерекше материалды шарттарының функциясы. Ол малға деген жеке меншікпен және жерге деген қауымдық қатынаспен сипатталады [1,140 б.].

А.Е. Еренов «Феодалды жер қатынастарының тарихы бойынша очерк» атты монографиясында қазақ көшпелілердің феодалды қатынастарының негізіндегі жер қатынасы туралы мәселелер әлі күнге дейін шешілмеген деп баяндайды [2,21 б.]. Феодалды жер қатынастарының мәселелері тек Қазақстанда ғана емес, басқа елдерде де пікірталастық сипатқа ие.

Арнайы әдебиеттерді талдау көшпелі қазақтардың қатынастарындағы бір-біріне қарама-қарсы екі негізгі көзқарастарды анықтауға мүмкіндік берді.

Олардың біреуі бойынша көшпелі халықтардың феодалды қоғамы жер қожалықтарын иеленген халықтарға ұқсас және феодалды өндірістік қатынастардың анықтаушы негізгі жерге деген феодалды қатынас құрайды.

Екінші пікір бірінші пікірге түгелімен қарама-қайшы келеді және көшпелі мал шаруашылық шарттарында патриархалдық-феодалды қатынастар жеке меншікке тиесілі болатынын көздейді [2, 6 б.].

Осы мәселені зерттеу А.Е. Ереновке маңызды қорытынды жасауға мүмкіндік берді: феодалды қоғамдағы және көшпелі шаруашылықтардағы жеке жер қатынасы өндірістік қатынастардың

жүйесінде анықтаушы орынға ие. Феодалды өндіріс тәсілдеріне феодалдардың ірі монополиялық жер қатынасы тиесілі. Осы қатынас түрі қауымдық меншік нысанына қарама-қарсы болатын иерархиялық жер иелену нысанын белгілейді.

Ауыл қауымдастығының мүшелері – шаруалар – өзінің жеке мал шаруашылығына ие болатын, дегенмен жайылымдардың меншік иелері бола алмайтын. Феодализм тұсында қауым мүшелері өз қоныстарына өзі билік болса, онда қауымдарға көшпелі аристократия әсері тарағаннан кейін олар феодал ақсүйектерінің бұйрығы бойынша жерді пайдаланатын болды. Қауым мүшелері жерді иелену функцияларын жоғалтқаннан кейін және малға деген жеке меншікті сақтағанда олар жер меншіктеріне монополия орнатқан тұлғаларға тәуелді болып қалды [2, 112 б.].

С. Зимановтың пікірі шамалы айрықшаланатын, ол өз зерттеулерінде қыстақтар, жер телімдері, шабындықтар жеке отбасыларға тиесілі болғандығын жазады. Олардың жартылай иелену ерекшелігі ауылдық таралып жайылу нысанын сақтау шарттарында іске асырылды.

Көшпелі халықтарда, әсіресе қазақтарда жер қатынастарының мәнісі туралы пікірталас әлі де жалғасуда. Зерттеушілердің басым көпшілігі қазақтардың жерге деген феодалды меншігі өз көрінісін феодалдардың жайылымдарды басқару құқығында алатынын айтады [3,18 б.].

Қазақстан Ресейдің құрамына енгеннен кейін табиғи ресурстардың меншік қатынастары Ресейдің жер заңдылығы қармағына түсті. 1868 ж. жер реформасына сәйкес Қазақстанның аумағы мемлекеттік меншік деп жарияланды. Сондықтан жер және басқа да қатынастардың құқықтық реттелуі мемлекеттік-әкімшілік жүйеге бағынды.

Ресей империясы Конституциясының 35-тармағына сәйкес меншік мызғымайтын меншік болып жарияланды. «Мемлекеттік немесе қоғамдық пайда үшін қажетті жылжымайтын мүліктерді еріксіз шеттетуге тек адал және едәуір сыйақы беру арқылы жол беріледі» [4].

Дегенмен Ресей империясының нормативтік-құқықтық актілері Қазақстанның жер және басқа қатынастарына айтарлықтай әсер еткен жоқ.

Н.Э. Масановтың пайымдауынша: «Көшпелі ортадағы жер қатынастарына тікелей қатысы бар ішкі жер пайдалану мәселелеріне Ресей

державасы араласпаушылық саясатын ұстанды және «статус-кво»-ны сақтады, бұл қауымдық жер иелену және тұлғааралық қатынастарды реттеу кезінде қарапайым құқық ережелерінің белгілері ретінде танылды» [1,114 б.]. Бірақ Ресей мемлекеті байырғы адамдардан әскери бекеттерді, редуттарды, пикеттер мен күзет орындарын салу үшін жерлерді шеттетіп отырды да, бұл орындарға казак және әскери халық келіп қоныстанды.

Қазақтардың жер меншіктеріне араласу Столыпин аграрлық реформасын өткізу кезінде күшейді де, Ресейдің жер құрылысын 1917 ж. Октябрь революциясына дейін анықтады. Мемлекеттік меншік құқығына негізделіп, патша билігі аграрлық мәселенің өткірлігін азайту мақсатында шаруаларды шығыс аймақтарға қоныстандырды.

XIX ғасырдың соңында – XX ғасырдың басында Қазақстанның аумағына орыс және украин шаруалары жаппай қоныстандырылды. Осы кезеңнің ішінде Қазақстанда 1500 мыңға жуық көшпелілер келіп жайғасты. Ерекше аудару масштабтары 1906-1915 жылдары көрініс алды. Осылай, 1896 жылдан 1905 жылға жейінгі онжылдықта Ақмола, Семей, Торғай және Орал облыстарына 291114 ауғандар мен жүргіншілер аударылды, кейінгі онжылдықта 1906-1915 ж. аралығында 1067742 адам болды. Соңғы онжылдықтарда Жетісу облысына және Сырдария облысына үлкен қоныс аударылды.

Патша билігі қоныс аудару саясаты арқылы мынадай мәселелерді шешуді көздеді: біріншіден, Ресейдің оңтүстігінен, тығыз жайғастырылған аумақтарынан шаруаларды қоныс аударту аграрлық мәселенің өткірлігін бәсеңдетуі, кейде шаруалардың наразылығын басуы, ұлғайып келе жатқан шаруалар революциялық қозғалыс тоқтатуы керек; екіншіден, казак далаларында орыс және украин шаруаларын орнықтыру Қазақстандағы отар саясатының тірегіне айналуы керек; үшіншіден, патша билігі шаруалар арқылы саяси және экономикалық тіректі құрды. Барлық осы реакциялық ниеттерді патша билігі құнарлы жерлерді игеру және мемлекеттік ресурстарын ұлғайту мақсаттарымен бүркемеледі [5, 30-31 б.].

Осылайша, революцияға дейінгі Қазақстандағы меншік қатынастары Ресей империясының заңдылығымен реттелді.

Меншік құқығын дамытудың және конституциялық бекітудің жаңа сатысы 1917 ж. Октябрь революциясынан кейін басталды. Большевиктердің жерлерді тәркілеу және барлық жерлерді мемлекеттендіру туралы талаптары 1917 ж. 26 қазанындағы (8 қараша) Жер туралы декретте өз тәжірибелік қолданысын тапты [6, 15 б.].

Декреттің негізгі ережелері жерге деген жеке меншікті алып тастауды, оны ұлттық дәулетке айналдыруды, жер түрлендірулерін сипаттауды көздеді.

1917 жылдың 26 қазанындағы Лениннің Жер туралы декреті [7] «Жер туралы шаруалық өсиеттің» негізінде құрастырылды және оның мазмұны: «Жер мәселесінің ең адал шешімі мынадай болуы керек: 1) жеке меншік құқығы алынып тасталады; жер сатылмауы, сатылып алынбауы, жалға берілмеуі, шеттетілмеуі керек. Барлық жер ... тегін шеттетіледі, халықтық дәулетке айналады және еңбек етушілердің пайдалануына өткізіледі».

1918 ж. 6 ақпанда қабылданған «Жерді әлеуметтендіру туралы» Декретте [30] (1 б.) «жерге, жер қойнауына, суға, ормандарға және тірі табиғатқа деген кез келген меншік ... алынып тасталады».

Жерге және басқа табиғи объектілерге жеке меншік құқығын алып тастау барлық меншік нысандарын (мемлекеттік, меншікті, кабинеттік, мешіттік, сессиялық, майоротты, қоғамдық, жеке меншіктік, шаруалық және т.б.) жоюға теңестірілді және «халықтық дәулетке» өткізілді.

Сонымен, Кеңестік Қазақстанда табиғи ресурстарға меншік қатынастарының дамуы үшін нормативті база болып, Жинақы шаруа өсиеті декретіне қосылған II Барлық ресейлік кеңестер съезінде 1917 ж. 8 қарашада қабылданған «Жер туралы» лениндік декрет [8], 1918 ж. 27 қаңтардағы «Жерді әлеуметтендіру туралы» заң [9], 1917 ж. 4 желтоқсанындағы жер және ауыл шаруашылық қатынастарды жер комитеттерімен реттеу бойынша нұсқаулықтар табылады.

Қазақстанның еңбекшілері осы нормативті актілерді мақұлдады және оны орындауға қабылдады. Мысалы, жұмыскерлердің, шаруалардың, сарбаздар мен мұсылман депутаттарының Ақтөбе съезі 1918 ж. 7 наурызындағы отырыста жер мәселелерін талқылап, келесі шешімдерді қабылдады:

«1. 1917 жылдың 26 қазанындағы жұмыскерлердің және сарбаз депутаттардың съезіне сәйкес барлық жерлер еңбекшілердің қарамағына пайдалану үшін өткізіледі.

2. Жерді есепке алуды болыс пен уездердің жер комитеттері жүргізеді» (Ақтөбе облыстық мұрағаты).

Қазақстанның осы кезеңіндегі меншікті конституциялық негіздеуге байланысты айтатын болсақ, онда сол кезеңдерде Қазақстанда өзіндік конституция болған жоқ. М.К. Тасбулатов зерттеушінің пайымдауынша, «Кеңестік Қазақстанның конституциясы Орынборда емес, Мәскеуде құрастырылды, себебі РКФСР бірінші конституциясы Қазақстанның барлық аумағында құзыретті болды. Тек Түркістанда 1918 жылдың 15 қазанында өзіндік конституцияны қабылдап үлгерді» [10, 53 б.].

1918 ж. РКФСР Конституциясы Ресей Федерациясының мемлекеттік құрылымын жұмыскерлер, сарбаздар мен шаруалар кеңестік республикасы ретінде бекітті. «Ресей Кеңестік Республикасы еркін ұлттардың одағы негізінде Кеңестік ұлттық республикалар Федерациясы ретінде құрылады» [11]. Мұнда кеңес ұлттық республикаларының құрамы айқындалған жоқ.

1918 ж. РКФСР Конституциясының 2 тарауында мынадай жағдайлар белгіленді:

«3. Өзінің негізгі міндеті ретінде адамды адаммен пайдалануды жоюды, қоғамның кластарға жіктелуін толық алып тастауды, пайдаланушыларды толығымен басуды, қоғамның социалистік құрылымын орнатуды көздей отырып, III Бүкілресейлік жұмыскерлер, сарбаздар мен шаруалардың кеңестер съезі төмендегілерді қаулы етті:

а) Жерді әлеуметтендіру үшін жерге жеке меншік алынып тасталады және барлық жер қоры жалпыхалықтық дәулет болып табылады да, еңбекшілерге өткізіледі.

б) Барлық ормандар, жер қойнаулары мен сулар жалпы мемлекеттік маңызға ие, сонымен қатар барлық тірі және тірі емес дүние-мүліктер, ауыл шаруашылық кәсіпорындар ұлттық дәулет болып жарияланады.

в) Фабрикалардың, зауыттардың, кендердің, темір жолдардың және басқа да көлік құралдарының Кеңестік республиканың меншігіне өту барысындағы бірінші қадам ретінде жұмыстық бақылау туралы кеңестік заң және

Халық шарушалығының жоғарғы кеңесі туралы заң бекітіледі.

г) III Бүкілресейлік Кеңестер съезі халықаралық банктік, қаржылық капиталға бірінші соққы ретінде патша билігі кезінде жасалған барлық қарыздарды жою бойынша кеңестік заңды қарастырып отыр.

д) Барлық банктердің жұмыс-шаруа мемлекетінің меншігіне өтуді растау еңбекшілердің капитал бодандығынан шығу жолындағы шарт ретінде расталады.

е) Қоғамның арамтамақ қабаттарын жою және шаруашылықты ұйымдастыру мақсатында жалпы еңбектік міндеткерлік енгізіледі.

ж) Еңбек етушілердің толық билік иеленуін қамтамасыз ету және бұрынғы биліктің қалпына келтірілуін болдырмау мақсатында Социалистік қызыл армия құрылады және ауқатты кластар карусыздандырылады» [12].

Осылайша, 1918 РКФСР Конституциясы бойынша келесі меншік нысандары қабылданды:

а) жалпы халықтық: жер қоры халықтық дәулет деп жарияланады және еңбекшілерге өткізіледі.

б) ұлттық: барлық ормандар, жер қойнаулары мен сулар жалпы мемлекеттік маңызға ие, сонымен қатар барлық тірі және тірі емес дүние-мүліктер, ауыл шаруашылық кәсіпорындар ұлттық дәулет болып жарияланады.

в) мемлекеттік: фабрикалардың, зауыттардың, кендердің, теміржолдардың және басқа да көлік құралдарының Кеңестік Республиканың меншігіне өту. Сонымен қатар барлық банктердің жұмыскер-шаруа мемлекеттік меншігіне өтуі расталады.

Жеке жер меншігі алынып тасталды. Дегенмен меншіктің басқа түрлеріне тыйым салынған жоқ.

Кеңестік және қазақ кеңестік конституцияның дамуындағы келесі саты болып, 1922 жылғы Кеңестік Социалистік Республикалардың одағындағы білім беру және 1924 жылы оның бірінші конституциясын қабылдау табылады [13].

Дегенмен меншік құқығын дамыту үшін осы Конституциясының еш қатысы жоқ болды. Өзінің құрылымы бойынша 1924 ж. КСРО Конституциясы кіріспе мен екі бөлімнен тұрады. Бірінші – КСРО білім беру туралы декларация, екінші КСРО білім беру туралы келісімшарт. Декларация тарауларға немесе баптарға бөлінбейді және тегіс мәтіннен тұрады.

Меншік құқығын конституциялық бекіту саласында маңызды болып, 1936 жылдың 5 желтоқсанындағы КСРО конституциясы [14] немесе Сталин конституциясы табылады.

Мұндағы 4-бапта КСРО-ның экономикалық, капиталистік шаруашылық негізін жою нәтижесінде бекітілген шаруашылықтың социалистік жүйесі мен қару-жараққа, өндіріс құралдарына социалистік меншік құрайтыны жарияланды.

Конституциясының 5-бабына сәйкес КСРО социалистік меншігі мемлекеттік сипатқа (бүкілхалықтық дәулет) немесе кооперативті-ұжымдық сипатқа (жеке ұжымшарлардың, кооперативті бірлестіктердің меншіктері) ие.

Қалалардағы және елді-мекендердегі жерлер, жер қойнаулары, сулар, ормандар, фабрикалар, зауыттар, кендер, шахталар, теміржол, су және ауа көліктері, банктер, байланыс құралдары, ірі ауылшаруашылық кәсіпорындары (кеңшарлар, машинатракторлы стансалар және т.б.), сонымен қатар коммуналды кәсіпорындар мен негізгі тұрғын үй-қорлары мемлекеттік меншікке тиесілі (Конституция, 6-бап).

Конституцияның 7-бабына сәйкес кеңшарлар мен кооперативті ұйымдардағы қоғамдық кәсіпорындар, олардағы тірі және өлі дүние-мүліктер, өнімдер қоғамдық, социалистік меншікті құрайды. Әр кеңшар аумағында қоғамдық кеңшар шаруашылығынан түсетін пайдадан басқа, шағын жер теліміне және шағын тұрғын үйге, өндіруші мал басына, құстарға және шағын ауылшаруашылық дүние-мүлікке ие.

Кеңшарлар алып отырған жер тегін және белгісіз мерзімге бекітіледі, яғни мәңгілікке беріледі (Конституция, 8-бап).

9-бапқа сәйкес КСРО-да басым шаруашылық нысаны болып табылатын социалистік шаруашылық жүйесімен қатар, жеке еңбектенуге негізделген және басқа біреудің еңбегін пайдалануға жол бермейін шағын жеке шаруашылыққа рұқсат берілетін.

Ал Конституцияның 10-бабына сәйкес азаматтардың еңбек табысына, тұрғын үйге және шағын шаруашылыққа, үй шаруашылық заттарына, жеке қолданыстағы заттарға жеке меншік құқығы заңмен қорғалады.

Осылайша, осы Конституцияда келесі меншік нысандары бекітілді: мемлекеттік меншік (бүкілхалықтық дәулет), кооперативті-кеңшар

меншігі (жеке кеңшарлардың, кооперативті бірлестіктердің меншігі) және жеке меншік.

ҚазКСР-ның келесі конституцияларында (1937 жылдың 26 наурызында Х Бүкілқазақ кеңестер съезінде қабылданған Қазақ КСР конституциясы [14], 1978 жылдың 20 сәуірінде VII Республиканың жоғарғы кеңесінің кезектен тыс отырысында қабылданған Қазақ КСР Конституциясы [15]) 1936 жылғы конституцияның ережелері қолданылды.

Осылайша, Қазақ КСР Конституциясы (11-бап) негізгі социалистік нысан ретінде мемлекеттік меншікті қабылдады [15]. Осы ереже ҚазКСР Азаматтық кодексінің 88-бабымен бекітілді: «Жер, оның қойнауы, су мен орман тек мемлекеттік меншікке тиесілі және пайдалануға ғана беріледі. Мемлекетке өнеркәсіптің, құрылыстың және ауыл шаруашылықтың, көлік және байланыс құралдарының негізгі өндірістері, негізгі тұрғын үй қоры тиесілі» [16]. Мемлекеттік айрықша меншігі болып, әскери жарактандыру, ғарыш жабдықтары, әуежайлар, авиалайнерлер, байланыс құралдары табылады.

ҚазКСР Конституциясының «Экономикалық жүйе» 2-тарауында Қазақ КСР азаматтарының жеке меншік негізі болып, еңбек табыстары табылатындығы көрсетілген. Жеке меншікке үй тұрмысы, үй шаруашылығы құралдары, тұрғын үй, еңбек жинақтары кіреді; азаматтардың жеке меншігі және оны мұрагерлікке өткізу құқығы заңмен қорғалады. Азаматтардың пайдаланылуына бақша егу, жеке тұрғын үй салу үшін заңға сәйкес рәсімделетін жер телімдері беріледі. Азаматтар берілген жер телімдерін рационалды пайдалануға міндетті. Мемлекет пен кеңшарлар қосалқы шаруашылықты жүргізу үшін көмек көрсетеді. Жеке меншіктегі немесе пайдаланудағы мүліктер жеке табысты табу үшін қолданылмауы керек [14].

Азамат келесі бұйымдарды жеке меншікке иеленуіне болатын: тұрмыстың, жеке пайдаланудың негізін құрайтын мүлік (киім, аяқ киім, ағамдық өнімдер және т.б.), керек-жарақ (жеке көлік, гараж және т.б.) және үй қосалқы шаруашылығы (үй шаруашылығында пайдаланылатын заттар), тұрғын үй және еңбек табыстары. Үй шаруашылығының өнімдері отбасының пайдалануы үшін өндірілетін. Тұрғын үйге жеке меншік құқығы тек бір үймен немесе бір үйдің жартысымен шектелетін.

Осылайша, 1936 жылғы КСРО Конституциясынан бастап жеке меншік жойылды. Оның орнына КСРО азаматтары табыс әкелмейтін жеке меншікке ие болып қалды да, бұл ең соңында халық шаруашылығының ыдырауына алып келді. Осылай, Г. Ахмерованың пайымдауынша, «Қазақ КСР Конституциясының осы ережелері сол кездегі кеңестік мемлекеттің мақсаттары мен міндеттері сәйкес келді, бірақ қазір көріп отырғанымыздай, осы ережелер қоғамның дамуын және өндірісті артқа тартты. Осының бәрі өндіріс халықтың қажеттіліктерін қамтамасыз ете алмауына алып келді: дүкендерде тауар мүлдем болған жоқ, сатып алушылық сұранысқа ие болған жоқ, өндірістік жабдықтар ескірді, себебі КСРО өндірістік жоспарына сәйкес шығарылып отырды» [17].

Қазақстандағы меншік құқығының тарихын қарастыра отырып, ғалымдар осы үрдістің түрлі кезеңдерін келтіреді.

Осылай, С.В. Скрябиннің пікірінше, «нақты тарихи көріністерде біздің республикамыздағы меншіктің үш даму сатысын белгілеуге болады [18,21 б.]: 1) КСРО аясында кеңестік республика ретінде Қазақстанның шаруашылығын дамыту және нығайту шарттарында; 2) Қазақстанның егемен ел ретінде қалыптасу шарттарында; 3) нарықтық экономикаға өту шарттарында.

Қазақстандағы меншік құқығының институтының бірінші даму сатысы үшін келесі негізгі ерекшеліктер бар. Біріншіден, мемлекеттік меншік ұғымы. Осы кезең үшін КСРО мен Қазақстанның басқару мәселелерінде меншікті жіктеу мәселесі ие. Екіншіден, жеке меншік мәселесі, себебі ол толығымен шешілген жоқ. Бұрынғы КСРО азаматтық заңдылығы жеке меншік құқығын мойындамайтын және меншікті мемлекеттік деп танытатын.

Кеңес Одағында меншік ұғымы экономикалық және заң категориясы ретінде қолданылды: қоғамдық-өндірістік меншік және идеологиялық құқықтық қатынастар немесе оның заңды мағынасы. Меншіктің заңды анықтамасы оның экономикалық зерттемелерінен артта келетін. Кеңес Одағында меншік қатынастарын заңды негіздеу одан да шамалы болатын [19,103 б.].

КСРО Конституциясы социалистік меншіктің үш нысанын бөліп алды [20]: мемлекеттік, кеңшар-кооперативті, кәсіподақ және басқа да қоғамдық ұйымдардың меншіктері, сонымен қатар жеке меншік.

Және де КСРО-да ұзақ уақыт бойы қоғамдық (мемлекеттік) меншік азаматтардың жеке меншіктерінен басым болды. Соңғысы нақты құқықтық қорғауға ие болмайтын және өндіріс құралдарына таратылмайтын.

90-жылдардың басынан «социалистік меншік» ұғымынан арылу үрдісі басталды. КСРО Конституциясының 10-бабының және КСРО 1990 жылдың 6 наурызындағы меншік туралы заңның 1-тармағы 4-бабының негізінде меншік келесі түрлерге жіктелді: азаматтардың меншігі, ұжымдық және мемлекеттік меншік.

Қазақ КСР-ның формальды жарияланған егемендігіне қарамастан, мемлекеттік меншік барлық кеңес халқының дәулеті болып есептелді, ол барлық кеңес халқына тиесілі бірыңғай қорды құрайтын. КСРО-дағы меншік туралы заңына мемлекеттік білім беруге тиесілі жерлер және басқа да табиғи объектілер кірген жоқ. Осы объектілер бір уақытта да КСРО-ға және республикаларға тиесілі болатын, бұл меншік субъектілерін жекешелендіруге қарамақайшы келетін. «Жалпы дәулет» ұғымы осындай мүліктің иесіздігін сипаттайтын, себебі мүлік барлығына бірдей тиесілі, бірақ жекеше ешкімге тиесілі емес. Сәйкесінше, «халықтық дәулет» категориясын заң жүзінде негіздеу басынан бастап оңтайлы болмайтын. Сол кездегі ағымдағы Қазақ КСР Конституциясы меншік иесі деп халықты жариялады, дегенмен «халық» түсініктемесі түсіндірілген жоқ. Егер экономикалық көріністе меншік субъектісі жалпы алғанда халық болса, онда оның ешқайсысы өздігімен меншік бола алмайтын. Мүліктердің бүкілхалықтығы тауар-ақша айналымына қайшы келетін, осыдан мемлекеттік меншік түрлі нарық қатынастарынан алынып тасталынатын. Меншік иесіне тауарсыз экономика ғана тиесілі болатын. Былай атқанда, мүліктермен халық емес, оның жеке тұлғалары, яғни заңды тұлғалар мен азаматтары байланысты болды.

КСРО меншік туралы заңында «жеке меншік» ұғымының орнына «азаматтар меншігі» ұғымы ендірілген. Заң әдебиетінде көрсетілгендей, жеке меншік капиталистік шаруашылықтың міндетті емес құралы болып табылатын, ол тек тауар шаруашылығының белгісі болатын.

КСРО аясында кеңестік республика ретінде ҚазКСР өздігімен басқару және өзі-өзі қаржыландыру концепциясында жеке және

жеке-өндірістік (шағын жеке) меншіктерге бөле отырып, жеке меншікті енгізу туралы идея алға тартылды [19,22 б.]

1990 жылы 15 желтоқсанда «Қазақ КСР-ындағы меншік туралы» заңды қабылдау – республиканың қарамағындағы заңдылықты дамытудың маңызды сатыларының бірі. Осы актіде Қазақстанның барлық кеңестік тарихының ішінде меншіктің негізгі қағидаттары мен құқық ұғымдары бекітілді. Заңның өзі заң актілерінің біраз қатарының дамуы үшін базаға айналды. Осы актінің негізгі ерекшеліктер ортасын мыналар құрайды:

– мұнда Қазақ КСР-ның жерге және басқа да табиғи ресурстарға деген айрықша меншігі бекітілді. Барлық басқа мемлекеттік мүлік республикалық меншік деп жарияланды.

– ең алғаш рет «социалистік» немесе «жалпыхалықтық» меншік ұғымдары қолданыстан алынып тасталды;

– табыс табуды көздейтін жеке меншік құқығы бекітілді. Азаматтардың меншігі табыс алмай физикалық және рухани қажеттіліктерді қанағаттандыру үшін жеке және табыс табуды көздейтін жеке меншік түрлері болды. Дегенмен республиканың әлеуметтік және ұлттық ерекшеліктерін ескере отырып, жерге деген жеке меншікке тыйым салынды. Жер мемлекеттік меншігіне тиесілі болды, ол тек жалға немесе өмірлік мұрагерлік иеленуге өткізілетін.

– бұл мемлекеттік меншік құқық субъектілері туралы жаңа шешім. Мемлекеттің атынан мемлекеттік меншігін иелену, пайдалану құқықтары халық депутаттары кеңестерінің атына бекітілетін. Мүлік меншік иесі ретінде мемлекет немесе әкімшілік-аумақтық құрылымдар болуы керек.

Осы заңда бұрыс ережелер де кездесті. Мысалы, Қазақ КСР мемлекет ретінде коммуналды меншік субъектісі болып табылатын [21].

Бұдан әрі заң жүзінде үш меншік нысаны бекітілді: азаматтар меншігі, ұжымдық және мемлекеттік. Заңдағы толық шаруашылық жүргізу және оперативті басқару құқықтары туралы ереженің тәжірибелік және теориялық маңыздылығы зор.

Меншік туралы азаматтық заңдылықтың үшінші даму сатысы Қазақстан Республикасының 1994 жылы 27 желтоқсанындағы Азаматтық кодексінің жалпы тарауымен байланысты. Осы нормативті актіге бұрынғы меншік

туралы заңның ережелері енді. Азаматтық кодекс «азаматтық-құқықтық ғылым және меншік құқығы саласындағы заңдылық қол жеткізген үздік ережелерді рәсімдеді» [21, 339 б.]. Мұнда дамыған елдердің заң деңгейлеріне деген нарықтың талаптары көрсетілген. Азаматтық кодекс өзекті, жаңа қазақстандық азаматтық заңдылығының меншік құқығы туралы орталық актісіне айналды.

Меншік институтын, сонымен қатар нарықтық қатынастар институтын дамытатын нормативті акт – бұл ҚР Азаматтық кодексі.

ҚР АҚ – мәнісі бойынша, Қазақстанның аумағында үшінші азаматтық кодекс. Олардың біріншісі – бұл Қазақстанның аумағында ұзақ уақыт бойы қолданылған 1922 ж. РКФСР АҚ. 1961 жылы КСРО мен республикалардың азаматтық заңдылық негіздерін қабылдағаннан кейін қысқа мерзімнің ішінде ҚазКСР АҚ жобасы жасалды да, ол 1963 жылы 28 желтоқсанда Жоғарғы кеңеспен қабылданды. Қазақстан Азаматтық кодексті қабылдаған бірінші мемлекет болды және бұл 1964 жылғы РКФСР АҚ жарты жылға ерте қабылданды. 1965 жылы жарық көрген ҚазКСР АҚ-не пікірлер де бірінші пікірлердің қатарына енді.

1963 ж. ҚазКСР Азаматтық кодексі өзінің «ресейлік аналогынан» ерекшеленді және басқа АҚ қарағанда «адамзаттық» бағытта болды. Қазақстанның Азаматтық кодексін толтыру талпынысы ҚазКСР АҚ-не берілген пікірде өз көрінісін алды – «коммунистік құрылыста жаңа жоспарлы социалистік шаруашылыққа сәйкес тауар-ақша қатынастары қолданылады және экономиканы дамытудың шаруашылық есеп айырысу, ақша, баға, өзіндік құны, сауда, қаржы сияқты маңызды аспаптары пайда болды». 1963 ж. ҚазКСР АҚ 1961 жылғы Азаматтық заңдылық негіздеріне сәйкес жасалды және оның құрамына басқа АҚ алынған ондаған баптан тұрды, олар бірігіп мемлекеттік ерекше рөлін шаруашылық жағдайында бекітті. Сондықтан 80-жылдардың соңында нарықтық экономиканың негіздерінің даму белгілері пайда болғаннан кейін 1963 ж. ҚазКСР АҚ өмірдің талаптарына жауап бермеді, экономиканың дамуын бәсеңдетті, жаңа қатынастарды құрастыруға кедергі келтірді. Жаңа кодификационды жинақты дереу жасау талап етілді. ҚР АҚ дайындау және қабылдау тарихына өтпес бұрын, 1991 ж. КСРО және республикалардың

азаматтық заңдылық негіздері туралы айта кету керек.

Негіздер – бұл КСРО-дан Ресейге, Қазақстанға және басқа республикаларға қалған соңғы маңызды азаматтық-құқықтық нормативті актілердің бірі, олар кеңестік және нарықтық заңдылықтар, 1963 ж. ҚазКСР АҚ., 1964 ж. РКФСР АҚ мен ағымдағы ҚР АҚ мен РФ АҚ арасындағы буындарға айналды.

Белгілі болғандай, Қазақстан Республикасында, Ресей Федерациясында Азаматтық заңдылық негіздері бірнеше жыл бойы ҚР АҚ мен РФ АҚ қабылдануына дейін қолданылып келді. Қысқалығына және кемшіліктеріне қарамастан, Негіздердің ролі мен маңызын бағаламауға болмайды. Олар көптеген ТМД елдерінде азаматтық заңдылықтың дамуы (қалыптасуы) үшін негіз болды.

Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі – бұл көлемі бойынша ең үлкен нормативті акт, оның құрамында 62 тарау мен 7 бөлімге біріктірілген 1124 бап бар.

ҚР АҚ Жалпы және Ерекше бөлімдерге бөлінеді. ҚР АҚ Жалпы бөлімі 1994 ж. 27 желтоқсанында қабылданды да, күшіне 1995 жылдың 1 наурызынан бастап енгізілді [23], Ерекше бөлім 1999 ж. 1 шілдеде қабылданды және күшіне енгізілді [24]

АҚ Жалпы және Ерекше бөлімдері әр түрлі уақытта қабылданғандарына қарамастан, олардың арасындағы уақыт 4 жылдан асса да, осы екі бөлім бірыңғай тараулары мен баптары бар нормативті актіні құрайды [23, 25 б.]

Қарама-қарсы пікірді С.И. Климкин ұстанады «Кодекстің Жалпы және Ерекше бөлімдері – бұл түрлі уақытта қабылданған (шамамен төрт жарым жылдай уақыт) және түрлі жоғары өкілетті органдармен (ҚР Жоғарғы кеңесі және ҚР Парламенті) қабылданған түрлі нөмірленуі бар екі түрлі Заң...АҚ Ерекше бөлім Жалпы бөлімге қарағанда басым» [23, 27 б.]

Бізге осы пікір дұрыс болып көрінбейді.

Біріншіден, ҚР Жоғарғы кеңесі (ЖК) және ҚР Парламенті – бір мемлекеттік жоғары өкілетті органдары, ҚР ЖК ҚР Парламенті функцияларын орындаған, осы органдардың атауларына қарамастан, олар қабылдаған актілер үшін бұл маңызды емес. Әйтпесе атауының немесе қызметкерлерінің өзгеруі кезінде әр қабылданған актілер күшін жоғалтушы және жарамсыз болып қалушы еді.

Екіншіден, АҚ Жалпы және Ерекше бөлімдерінің қабылдау күніне қатысты айтатын болсақ, АҚ осы бөлімдерді сәйкестендіру үшін осы бөлімдердің заңды күші принципіалды маңызды емес, себебі заң шығарушы өздігімен осы Жалпы және Ерекше бөлімдерді біріктірді де, Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі деп атады. Ал егер нақтылап айтсақ, онда заң шығарушы екі бөлімнен, Жалпы және Ерекше бөлімдерінен тұратын бірыңғай актіні жасауды көздеді.

Үшіншіден, С.И. Климкиннің бағыты бойынша жүретін болсақ және Жалпы және Ерекше бөлімдерді бірыңғай заң ретінде қабылдасамыз, және соңғы қабылданған акт қарама-қарсылық екендігін мойындасақ, онда баптың қайсысы кейін қабылдағаны туралы білуіміз керек болады. Себебі ҚР АҚ өзгертіледі және заңдардың көмегімен іске асырылады, онда ҚР АҚ жеке өзгертілген баптар мен тарауларға бөлшектеуге тура келеді.

АҚ – бұл өзара келісілген азаматтық құқық институттары мен ережелердің жиынтығы және ешқандай жергілікті, жеке қарама-қайшылықтар АҚ азаматтық-құқықтық қатынастарын бірыңғай реттеу қағидаттарын өзгерте алмайды.

Осылай, көптеген әдібеттерді және нормативті-құқықтық актілерді талдай отырып, біз мынадай қорытындыларға келдік.

Қазақстан Республикасындағы жеке меншікті конституциялық-құқықтық мойындаудың және оны мемлекеттік меншікпен теңдестірудің кезеңге бөлінуі меншік құқығын азаматтық-құқықтық көріністе кезеңдерге бөлуден ерекшеленеді, себебі біздің зерттеу жұмысымызда негізгі акцент жеке меншік құқығын мемлекеттік меншікпен қатар конституциялық негіздеуге жасалады.

Біз Қазақстан Республикасындағы жеке меншікті конституциялық-құқықтық мойындаудың және оны мемлекеттік меншікпен теңдестірудің келесі заңдылық сатыларын бөліп алдық:

1-кезең (1917 жылға дейін) – революцияға дейінгі кезең, ол келесі ерекшеліктермен сипатталды: а) Қазақстанның Ресейге қосылуына дейін меншік қатынастары қарапайым қазақтардың құқықтарымен реттелді, құрамына қосылғаннан кейін Ресей империясының нормативті актілерімен реттелді; б) меншік түрлерінің түрлі нысандары бірге өмір сүрді: мемлекеттік,

қауымдық, феодалды, жеке. Тұрмыстық бұйымдар, мал және өндіріс құралдарына жеке меншік таралды. Жер қауымдық меншікте болды да, кейін феодалды меншікке өткізілді. Қазақстан Ресейге қосылғаннан кейін олар мемлекеттік болып жарияланды.

2-кезең (1917-1936) – Кеңес мемлекетінің қалыптасу кезеңі Қазақстанның аумағында әрекет еткен 1918 ж. РКФСР Конституциясымен сипатталады. Осы кезеңде жерлер, жер қойнаулары, сулар, ормандар, фабрикалар, зауыттар, кендер, шахталар, темір жол, су және ауа көліктері, банктер, байланыс құралдары, ірі ауыл шаруашылық кәсіпорындары, сонымен қатар коммуналды кәсіпорындар мен негізгі тұрғын үйқорлары мемлекеттік меншікке тиесілі болды.

Дегенмен 1918 ж. Конституцияда жеке меншік тыйым салынған жоқ. Сондықтан ЖЭС (Жаңа экономикалық саясат) кезеңінде (1921-1929) еркін сауда рұқсат етілді, өндірісті толық мемлекеттендіру туралы декрет тоқтатылды. Енді шағын және орташа кәсіпорындардың бірқатары жеке қолдарға берілді. Кейбір ірі өнеркәсіптерге жалға алуға рұқсат етілді. Шетелдік капиталды, біріккен акционерлік қоғамдар мен кәсіпорындарды тарта отырып, концессия құру рұқсат етілді. Дегенмен өнеркәсіптің едәуір қатары, барлық сыртқы сауда мемлекеттік қолында қалып отырды.

Осылайша, осы кезең мемлекеттік және жеке меншіктің болуымен сипатталады. Мұнда жеке меншік Кеңестік мемлекетте мойындалса да, оның мемлекеттік меншікпен теңдігі жоқ болды. Соңғысы жеке меншікке тиесілі емес объектілерге таратылатын және құқық ережелерімен қорғалатын.

Үшінші кезең (1936 ж. – 1990 ж.) 1936 ж. 5 желтоқсанында КСРО Конституциясын немесе Сталин конституциясын қабылдаумен сипатталады. Бұл кезең меншікті дамыту сатысымен, яғни жеке меншікті жоюмен айқындалды. Конституция қару-жаракқа және өндіріс құралдарына жеке меншікті алып тастады. КСРО-дағы социалистік ерекшелік Конституцияның 5-бабына сәйкес мемлекеттік (бүкілхалықтық дәулет) немесе кооперативті-кеңшар (жеке кеңшарлардың, кооперативті бірлестіктердің меншігі) меншігіне ие болатын. Барлық маңызды объектілер – табиғи ресурстар, өндірістік объектілер мемлекеттік меншікке тиесілі бол-

ды, яғни бүкілхалықтық дәулет болып есептелді. Кеңшарлар мен кооперативті ұйымдардағы қоғамдық кәсіпорындар қоғамдық, әлеуметтік, меншікті құрайды.

Жеке меншіктің орнына азаматтардың жеке табыстарына, тұрғын үйге, тұрмыстық заттарға, жеке пайдаланудағы заттарға меншік жарияланды да, олар заң жүзінде қорғалды.

Осылайша, осы Конституцияда келесі меншік түрлері бекітілді: мемлекеттік (бүкілхалықтық дәулет) немесе кооперативті-кеңшар (жеке кеңшарлардың, кооперативті бірлестіктердің меншігі) меншік және жеке меншік.

Ұқсас жағдайлар Қазақстанның басқа да Конституцияларында орын алды 1937 жылдың 26 наурызында Х Бүкілқазақ кеңестер съезінде қабылданған Қазақ КСР конституциясы [18], 1978 жылдың 20 сәуірінде VII Республиканың жоғарғы кеңесінің кезектен тыс отырысында қабылданған Қазақ КСР Конституциясы [17]) 1936 жылғы конституцияның ережелері.

Төртінші кезең (1990 ж. – 1993 ж.) 1990 ж. 15 желтоқсанында «Қазақ КСР-дағы меншік туралы» кезектен тыс Конституциясының қабылдануымен сипатталды. Осы актіде Қазақ КСР жерге және басқа да табиғи ресурстарға деген ерекше меншігін бекітті. Басқа барлық мемлекеттік меншік республикалық меншік деп танылды. Ең алғаш рет «социалистік» немесе «жалпыхалықтық» меншік ұғымдары қолданыстан алынып тасталды. Табыс табуды көздейтін жеке меншік құқығы бекітілді. Азаматтардың меншігі табыс алмай физикалық және рухани қажеттіліктерді қанағаттандыру үшін жеке және табыс табуды көздейін жеке меншік түрлері болды. Дегенмен республиканың әлеуметтік және ұлттық ерекшеліктерін ескере отырып, жерге деген жеке меншікке тыйым салынды. Жер мемлекеттік меншігіне тиесілі болды, ол тек жалға немесе өмірлік мұрагерлік иеленуге өткізілетін.

Бесінші кезең (1993-1995) – жеке меншік құқығын конституциялық бекітумен сипатталатын егеменді Қазақстанның кезеңі. 1993 жылдың 28 қаңтарындағы ҚР Конституциясында меншік түрлерінің көптеген нысандары бекітілді. Осылай 45-бапта Қазақстан Республикасының экономикасы көптеген меншік нысандарына негізделетіні көрсетілген. Мемлекет заң алдындағы барлық субъектілердің

теңдігін қамтамасыз етеді. Объектілер мен субъектілер, негізгі нысандардың түрлері, меншік иегерлерінің құқықтарының шектері заңмен анықталады [26].

Конституцияның 18-бабына сәйкес республиканың азаматы меншік иесі бола алады. Меншік иесі өзінің пікірінше, тиесілі мүлікті пайдаланады, иеленеді.

Мүлікті пайдалану экономикалық ортаға шығын келтірмеуі, азаматтардың, заңды тұлғалардың және мемлекеттік мүдделері мен құқықтарын бұзбауы тиіс.

Конституцияның 47-бабына сәйкес жеке меншік мызғымайтын меншік болып табылады. Ешкім де өз меншігінен, сот шешімінен басқа жағдайларда айырыла алмайды. Реквизиция заңда қарастырылған тек ерекше жағдайларда қолданылуы мүмкін.

Дегенмен жеке меншік табиғи ресурстарға таралмайды. 1993 ж. ҚР Конституциясының 36-бабына сәйкес жер, су, жер қойнауы, өсімдік және жануарлар әлемі, басқа да табиғи ресурстар мемлекеттік меншікке тиесілі. Мемлекеттің

атынан меншік иесінің өкілеттіліктерін асыру шектері мен субъектілері аталған объектілерге заңмен анықталады.

Алтыншы кезең (1995 ж. осы уақытқа дейін) 1995 ж. 30 тамызда ҚР Конституциясын қабылдаумен сипатталады. Мұнда жерге жеке меншік жарияланды. Ал ең маңызды құқықтық құбылыс болып, конституциялық деңгейде Қазақстандағы мемлекеттік және жеке меншіктің теңдігі бекітілді. Осылай 1995 ж. Конституцияның 6-бабында былай деп айтылған: «1. Қазақстан Республикасында мемлекеттік және жеке меншік түрлері теңқұқылы мойындалады және қорғалады. 2. Меншік бір уақытта қоғамдық игілікке қызмет етуді де міндеттейді. Меншік объектісі мен субъектісі, меншік иегерлерінің өз құқықтарын іске асыру көлемі мен шектері заңмен анықталады. 3. Жер, оның қойнауы, су, өсімдік және жануарлар әлемі мемлекеттік меншікке тиесілі. Жер заңмен анықталған негіздерге, шарттарға және шектерге сәйкес жеке меншікке ие болуы мүмкін».

Әдебиеттер

- 1 Масанов Н.Э. Кочевая цивилизация казахов. – Алматы, 1995.
- 2 Еренов А. Очерки по истории феодальных земельных отношений у казахов. – Алма-Ата, 1961.
- 3 История Казахской ССР с древнейших времен до наших дней: в 5 т. – Алма-Ата: Наука, 1971. –1 т.
- 4 Ресей империясының Конституциясы от 23 сәуір 1906 жыл /<http://www.rusempire.ru/konstitutsiya.html>
- 5 Преображенная степь. – Алма-Ата: Кайнар, 1967.
- 6 Казанцев Н.Д. Жер құқығы – М., 1971.
- 7 «Жер туралы» декрет 26 қазан 1917.
- 8 «Жерді социализациялау» декреті 6 ақпан 1918.
- 9 Тасбулатов М.К. Қазақстан Республикасы Конституциясының қалыптасуы және дамуы. – Павлодар, 2008. – 287 с.
- 10 Конституция (Основной Закон) Российской Социалистической Федеративной Советской Республики: Принята V Всероссийским съездом Советов в заседании от 10 шілде 1918 жыл /СПС ГАРАНТ
- 11 Конституция СССР от 31 қаңтар 1924 ж. В книге Кукушкин Ю. С. Очерк истории Советской Конституции / Ю. С. Кукушкин, О.И. Чистяков. – М.: Юридическая литература, 1987. – 258 с.
- 12 Конституция СССР от 5 декабря 1936 г. В книге Кукушкин Ю. С. Очерк истории Советской Конституции / Ю. С. Кукушкин, О.И. Чистяков. – М.: Юридическая литература, 1987. – 258 с.
- 13 Конституция Казахской ССР, принятая на X Всеказахском съезде Советов 26 марта 1937 года,
- 14 Конституция Казахской ССР, принятая на внеочередной VII сессии Верховного Совета республики IX созыва 20 апреля 1978 года.
- 15 Гражданский кодекс Казахской ССР от 28 декабря 1963 г. //Ведомости Верховного Совета и Правительства Казахской ССР. 1964. – № 2.
- 16 Ахмерова Г. Конституция меншік құқығының кепілі /ИС ПАРАГРАФ

- 17 Скрябин С.В. Право собственности в Республике Казахстан: Сравнительно-правовой комментарий книги Уго Маттеи «Основные принципы права собственности». – Алматы: Дайк-Пресс, 2000.
- 18 Абдрахманова Э. Нормативно-правовые параметры трансформации отношений собственности в Казахстане // Тураби. – 2001. – № 4.
- 19 Конституция ССР 1977 года.
- 20 Закон «О собственности в Казахской ССР», 15.12.90г.//Ведомости Верховного Совета Казахской ССР, 1991. – №1. – С.18.
- 21 Гражданское право Республики Казахстан: учебное пособие (Часть общая). Том II. / отв. ред. Тулеугалиев Г.И., Мауленов К.С. – Алматы: Ғылым, 1998.
- 22 Гражданский кодекс РК, 27.12.1994 г. № 41-1 (с изменениями и дополнениями по состоянию на 06.03.2013 г.) //Информационная система «ПАРАГРАФ», 2013.
- 23 Гражданский кодекс РК (Особенная часть)
- 24 Бектурганов А.К., Амирханова И.В. Развитие конституционных принципов предпринимательства в Республике Казахстан /Гражданско-правовое обеспечение экономических реформ: комментарий действующего законодательства Республики Казахстан. – Алматы: Казак университеті, 2001.
- 25 Климкин С.И. Развитие законодательства Казахстана о предпринимательстве (сборник статей). – Алматы: Баспа, 2001.
- 26 Конституция Республики Казахстан от 28 января 1993 года.

References

- 1 Massanov NE Kazakh nomadic civilization. – Almaty, 1995.
- 2 Eren A. Essays on the history of feudal land relations among the Kazakhs. – Alma-Ata, 1961.
- 3 The history of the Kazakh Soviet Socialist Republic from ancient times to the present day: 5 tons of Alma-Ata: Nauka, 1971980. 1 t
- 4 Resey imperiyasynyts Konstitutsiyasy 23 sæuir 1906 zhyl / <http://www.rusempire.ru/konstitutsiya.html>
- 5 Transformed steppe. – Alma-Ata: Kynar, 1967.
- 6 ND Kazantsev Jer құқуғы – Moscow, 1971.
- 7 "Jer turaly" Decree 26 kazan 1917.
- 8 "Zherdi sotsializatsiyalau" dekreti 6 ақпан 1918.
- 9 МК Tasbulatov Kazakhstan Respublikasy Konstitutsiyasynуң kalyptasuy zhane lady – Pavlodar, 2008. – w. 287.
- 10 Constitution (Fundamental Law) of the Russian Socialist Federative Soviet Republic: Adopted V All-Russian Congress of Soviets in its meeting of 10 shilde 1918 zhyl / ATP GUARANTEE
- 11 The Constitution of the USSR of 31 қаңтар 1924 g. The book Kukushkin YS Essay on the History of the Soviet Constitution / Yu Kukushkin, O. Chistyakov. – M.: Legal Books, 1987. – 258 p.
- 12 The Constitution of the USSR from December 5, 1936 The book Kukushkin YS Essay on the History of the Soviet Constitution / Yu Kukushkin, O. Chistyakov. – M.: Legal Books, 1987. – 258 p.
- 13 Constitution of the Kazakh SSR, adopted at the Tenth All-Kazakh Congress of Soviets of March 26, 1937.
- 14 Constitution of the Kazakh Soviet Socialist Republic, VII adopted at an extraordinary session of the Supreme Soviet of the Republic IX convocation April 20, 1978.
- 15 Civil Code of the Kazakh SSR on December 28, 1963 / / Bulletin of the Supreme Council and the Government of the Kazakh SSR. 1964. Number 2.
- 16 Akhmerova G. Constitution menshik құқуғынұң kepili / IP ARTICLE
- 17 Scriabin SV Property rights in the Republic of Kazakhstan: Comparative legal Ugo Mattei comment book "Basic principles of property rights." – Almaty: Dyke Press, 2000.
- 18 Abdrakhmanova E. Regulatory parameters for transformation of property relations in Kazakhstan. / / Turabi, 2001. – № 4.

19 The Constitution of the USSR in 1977.

20 The law "On Property in the Kazakh SSR" 15.12.90g. // Bulletin of the Supreme Soviet of the Kazakh SSR, 1991. – № 1. – С.18.

21 Civil Law of the Republic of Kazakhstan. Tutorial (Part total). Volume II. / Ed. Ed. Tulegaliev GI Maulenov KS – Almaty: Gylym, 1998.

22 Civil Code of the Republic of Kazakhstan, 27.12.1994 № 41-1 (as amended as of 06.03.2013 g) // Information System "Paragraph", 2013.

23 Civil Code of the Republic of Kazakhstan (Special Part)

24 Bekturganov AK, Amirkhanova IV The development of the constitutional principles of entrepreneurship in the Republic of Kazakhstan / Civil-law support for economic reforms: comment of the current legislation of the Republic of Kazakhstan. – Almaty: Cossack universiteti, 2001.

25 Klimkin SI Development of Kazakhstan law on entrepreneurship (collection of articles). – Almaty: "Baspа", 2001.

26 The Constitution of the Republic of Kazakhstan on January 28, 1993.